

Rác Kata

ELHÚZÓDÓ ÁTMENET

A megélhetési stratégiák változása Kálmánházán*

Bevezetés

A kilencvenes évek elején a társadalmi-gazdasági szerkezetváltozás nyomán a mezőgazdasággal foglalkozó népesség körében erőteljes differenciálódási folyamat vette kezdetét, melynek eredményeként az addigi nagyüzemi-kistermelői szimbiózissal leírható agrárstruktúra többszörösen polarizálttá vált. Az agrárátalakulás során megszűnt az ágazat fejlődésének gátat szabó korlátozott földtulajdonlás, mégis mintegy 300 ezerrel csökkent a családi mezőgazdasági termelésben résztvevő háztartások aránya (Harcsa–Kovács 1996). A földhasználat individualizálódása nyomán megjelent a farmgazdaságként definiált, döntően családi munkaerőre alapozott termelői modell, ezzel párhuzamosan kialakultak az amerikai üzemmérettel rendelkező, specializált agrárvállalkozások, s az agrárszektor meghatározó szereplői maradtak a szövetkezetek, illetve azok utódszervezetei is (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994, Kovács 1998a, Juhász 1998). A fentiek mellett az agrárágazatban tevékenykedők körét bővítik az önellátó, a hagyományos paraszti vonásokat mutató, illetve az árutermelésre berendezkedett kistermelők, valamint azok a termelői csoportok is, akik a gazdasági szerkezetátalakulást kísérő munkanélküliség elkerülése végett kényszergazdálkodóként, mezőgazdasági szezonmunkásként léptek be az agráriumba (Laki 1997, Borsos–Csité–Hella 1993). A földhasználatban, agrárgazdasági potenciálban mutatkozó területi eltérések csak tovább színezik az amúgy is rendkívül heterogén, máig az átrendezés jeleit mutató agrárstruktúrát (Kovács 1998b).

Ahhoz, hogy a rendszerváltozás nyomán kialakult agrárgazdasági viszonyokat, valamint az ágazatban tevékenykedő szereplők körét feltérképezhessük, s az agrárium makrotársadalmi jellemzői mellett a mélystruktúrákban lejátszódó folyamatokat is értelmezhessük, a továbbiakban lokális szintű kutatási tapasztalatokra támaszkodunk. Az empirikus vizsgálódás helyszínét egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kétezer lelkes település, Kálmánháza adja, mely ugyan Nyíregyháza agglomerációjának részét képezi, ám népességének megélhetésében a természetföldrajzi adottságokból, társadalmi-gazdasági tradíciókból fakadóan mindig is a mezőgazdasági tevékenység dominált. A terepkutatás a helyi társadalom szereplőivel készített interjúk mellett egy reprezentatív mintavételen alapuló kérdőíves felmérésből áll, melynek felvételére 2000 őszén került sor Kálmánházán.¹

* A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeiért és tanácsaiért köszönettel tartozom Csoba Juditnak, Váradai Monika Máriának, Juhász Pálnak, Tóth László Balázsnak, valamint Szijártó Imrénének.

¹ A tanulmány alapját adó empirikus kutatásra két lépcsőben került sor: 2000 nyarán a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszéke és a Jelenkutató Intézet által szervezett falukutató tábor keretében a helyi társadalom és gazdaság kulcsszereplőivel készült interjúk, 2000 októberében erre épült egy többlépcsős mintavételen alapuló, 215 fős kérdőíves felmérés. A mintavételi eljárásnak köszönhetően a minta nem csupán a falu 18 éven felüli népességére nézve, hanem a háztartások tekintetében is reprezentatív volt. A válaszmegtagadásokból fakadó torzulásokat súlyozással korrigáltuk az 1998-as, nemre és életkorra vonatkozó települési szintű adatok segítségével.

A helyi társadalom vizsgálatával mindenekelőtt annak a kérdésnek a megválaszolása a célunk, hogy a rendszerváltozást követően milyen csoportoknak kínál megélhetési lehetőséget a mezőgazdaság, s mely erőforrások, tőkefajták segítik, avagy akadályozzák az agrárágazat szereplőinek tevékenységét. Az empirikus vizsgálat kapcsán arra is választ keresünk, hogy a rendszerváltás előtt a nagyüzemmel szimbiotikus egységben élő mezőgazdasági kistermelők számára a társadalmi-gazdasági körülmények átalakulása mennyiben jelentett előrelépést, s mindez miképpen hatott a kistermelők körében a hetvenes-nyolcvanas években megindult polgárosodási folyamatokra. E kérdések felvetése a polgárosodás témaköréhez kapcsolódó nézetek újragondolását is szükségessé teszi, mindenekelőtt annak tisztázását, hogy a rendszerváltozás előtt rétegtípusú tényezőnek tekintett mezőgazdasági kistermelés jelenleg milyen szerepet játszik a társadalmi differenciálódásban.

Agrártörténeti előzmények

A nagyüzemi mezőgazdaság térnyeréséig Kálmánháza agrártársadalma a termelők körét tekintve három markáns csoportra tagolódott.² A többségében római katolikus felekezetű uradalmi cselédek mellett, a Heves és Borsod megyéből érkező, termelési kultúrájuk tekintetében a falu lakóitól élesen elkülönülő *dohánykertészek*, valamint a múlt század végén betelepülő evangélikus vallású, s a helybeliek által *tirpákok*nak nevezett *szlovák nemzetiségű gazdák* alkották a falu mezőgazdasági népességét. A betelepülők által meghonosított dohánytermesztés a harmincas évek végére a korábban állattenyésztéssel és gabonatermesztéssel foglalkozó falubeli népesség megélhetésének alapjává vált, s az 1945-ös földosztást követően szerepe tovább erősödött. Ennek hátterében nem csupán a dohány iránti piaci kereslet általános növekedése, hanem az a tényező állt, hogy a földreform révén az addig tulajdon nélküli, nincstelen parasztok számára is lehetővé vált a szántóterület forgójában folytatott, területigényes termesztés.³

A kollektivizálás eredményeként a hatvanas évek elején Kálmánházán három mezőgazdasági nagyüzem működött, melyeket 1968-ban történő egyesülésükig korszerűtlen, s meglehetősen koncepciótlan termékstruktúra jellemzett. A téeszek egyesülésével a településen egy a növénytermesztés túlsúlyával leírható, 2200 hektáros termelőszövetkezet jött létre, mely 150 hektár vegyes gyümölcsösrel, 1400 hektár szántóval, s számottevő erdőterülettel rendelkezett. Az állattenyésztés tekintetében előbb a juh- és a baromfityesztés, a hetvenes évek második felétől a hízómarhatartás jelentette a húzóágazatot. A nyolcvanas évek elejére a téesz melléküzemágaként egy varroda, valamint a belső szükségleteket kielégítő, lada gyártásra specializálódó faipari

² A kollektivizálás előtti időszak agrártársadalmáról elsősorban az interjúk alapján tudunk képet alkotni, hiszen Kálmánháza csupán 1949-ben vált önálló településsé, ennél korábbi mezőgazdasági statisztikák nem állnak rendelkezésünkre.

³ Az 1945-ös földosztást megelőzően az 1887-es dohányjövédéki törvény gazdaságonként 1 kat. holdban jelölte meg a legkisebb összefüggő vetési területet. A határ különböző részein szétaprózott földparcellák döntő többsége Kálmánházán a földosztásig nem felelt meg ennek a természetési követelménynek (Dobrossy 1978).

üzemegység alakult, hozzájárulva a mezőgazdaságból kiszoruló, aktív korú népesség településen tartásához.

A rendszerváltás hajnalán Kálmánháza lakosságának közel 90 százaléka érdekvisszonyai által a három téesz egyesülésével létrejött Rákóczi Mezőgazdasági Termelőszövetkezethez kapcsolódott. A szövetkezeten belüli érdekeltségi viszonyokat azonban nem jellemezte homogenitás, élesen elvált ugyanis egymástól a téesz által integráltak azon része, mely jövedelmét a háztájiban folytatott dohánytermesztés révén egészítette ki, azoktól a csoportoktól, melyek otthoni állattartásra, illetve az ehhez szervesen illeszkedő, s a háztáji keretében megvalósított takarmánynövény-előállításra rendezkedtek be. Az említett két érdekcsoport mellett a település agrártársadalmában sajátos szerepet töltek be azok a téeszdolgozók, akik munkabérüket nem a kreativitást kívánó, ugyanakkor némi önállóságot nyújtó háztáji gazdálkodással, hanem a településen kínálkozó szezonális mezőgazdasági munkalehetőségek, illetve egyéb nem mezőgazdasági melléktevékenységek révén egészítették ki. A fentiekben említett alkalmazotti csoportok közül a dohánytermesztésre specializálódók tábora volt a legnépesebb, ez részben a helyi termelői hagyományokkal, részben a szóban forgó, döntően élőmunka-igényes növényfajta háztáji gazdálkodással összeegyeztethető mivoltával magyarázható.

A nagyüzem által integrált termelői csoportok körében a hetvenes évek végén erőteljes differenciálódási folyamat indult meg. Ennek hátterében az állt, hogy a téesz – az országos döntési folyamatokkal összhangban – liberalizálta a mezőgazdasági termelés keretfeltételeit, amellett, hogy a téesztagok számával arányosan biztosította a háztáji keretében művelhető földterületet, lehetővé tette mind a tagság, mind a kívülállók számára a földbérlet lehetőségét. A bérbeadás a termelőszövetkezetnek nagyobb hasznot hozott, mintha szántóként művelte volna meg a rendelkezésre álló területet, s kedvezően érintette azokat a törekvő téesz-alkalmazottakat is, akik az addig néhány száz öles, családi munkaerőre alapozott háztájit a földbérlet révén 2-3 hektáros gazdasággá növelhették. A háztáji gazdaságok területi gyarapodása, illetve növekvő munkaerő-szükséglete értelemszerűen fellendítette a szezonális munkavállalást, mely elsősorban azokat a falubelieket érintette, akik a kollektivizálás előtt is döntően mezőgazdasági bémunkából tartották fenn magukat. A háztáji intézményének liberalizációja tehát nem csupán a gyarapodás érdekében kockázatvállalásra kész kistermelőknek, hanem az önálló gazdálkodástól idegenkedő, jobbára szegényparaszti származású téeszalkalmazottaknak is elmozdulási lehetőséget biztosított, hiszen szezonális munkaalkalmat, s alacsony kockázati szintű jövedelemszerzési lehetőséget kínált.

A rendszerváltást megelőzően Kálmánházán az agrárgazdasági szereplők szinte mindegyike kapcsolatban állt a helyi termelőszövetkezettel, beleértve azokat is, akik egyébként sem tagsági, sem téesz-alkalmazotti viszonyban nem rendelkeztek. A téesz afféle területi koordinátorként felügyelte a mezőgazdasági termelés folyamatát, a földbérlet, művelés, betakarítás és nem utolsósorban az értékesítés kizárólag rajta keresztül bonyolódott. A melléküzemágak révén a szövetkezet a nem mezőgazdasági szektorban is koordinátori szerepet töltött be, mondhatni, a gazdasági szektor egészét egy kézben tartotta. A téesz vitathatatlan gazdaságintegráló túlsúlya ellenére azonban a felszín alatt továbbéltek azok a gazdálkodói stratégiák, termelői mechanizmusok, melyek a település agrárgazdaságát a téeszítés előtt áthatották. *A kollektivizálás tehát Kálmánházán nem számolta fel, sőt egyes elemeiben konzerválta a termelői hagyo-*

mányokban is tükröződő, lokális közösséget jellemző strukturális különbségeket. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az a körülmény, hogy bár rendkívül heterogén volt a település szövetkezetesítés előtti társadalmá, a vagyoni helyzet tekintetében valójában nem voltak mély szakadékok az egyes gazdálkodói csoportok között. A társadalmi differenciálódás tehát nem annyira az anyagi viszonyokban, mint inkább a termelői kultúrában, gazdálkodói hagyományokban, mentalitásbeli sajátosságokban mutatkozott meg.

Rendszerváltás és agrárátalakulás Kálmánházán

A dohánytermesztés a kilencvenes évek elejéig prosperáló ágazat maradt a településen, s nagyban hozzájárult a lakosság életszínvonalának emelkedéséhez. A földprivatizációt, illetve a dohányipar szerkezeti átalakulását követően azonban a tevékenység itt is, mint országosan, tendenciózan leépült, így a nyolcvanas években 300 családnak megélhetést, illetve mellékkeresetet nyújtó dohánytermesztés mára mindössze 25-30 helyi gazdálkodó számára biztosít jövedelemszerzési lehetőséget. A dohánytermesztők körét jelenleg azok az agrárgazdálkodók alkotják, akik a költséges technológiai háttér mellett képesek alkalmazkodni az általános termeltetési bizonytalansághoz, illetve a napról napra változó felvásárlói igényekhez. A beruházásigényes dohánytermesztés nem csekély tőkeerőt, meghatározott nagyságú földterületet, eszközhátteret, speciális palántázó, permetező, öntöző, stb. berendezéseket igényel, mindezzel a helybeli termelőknek csupán töredéke rendelkezik. Amíg a téesz piaci áron alul biztosította a háztáji keretében termelt dohány műveléséhez szükséges gépi munkálatokat, s a termelés alapját jelentő szántóföldi forgót, azok a termelők is tudtak kiszámítható mennyiségű és minőségű dohányt termelni, akik a téeszinfrastruktúra hiányában a kilencvenes évek második felére kiszorultak a dohánytermelői körből. A téesz ugyanis nem csupán a termeléssel, értékesítéssel összefüggő koordinációt vállalta magára, hanem a tőkehiányos termelőket tehermentesítve, a termelés költségeként felmerülő forgótökét is megelőlegezte számukra. A rendszerváltással együtt járó tulajdonreform bekövetkeztéig tehát a „dohányozó háztájizók” emberi erőforrásban gazdag, más tekintetben azonban tőkehiányos gazdaságát a téeszinfrastruktúra kompenzálta és tette hatékonyá. A téesztől koordinációt, eszközhátteret és forgótökét igénylő, a termelőktől nagyrészt manuális munkafolyamatokat kívánó dohánytermesztés ebben a konstrukcióban a rendszerváltásig működőképességnek bizonyult, a téesz háttérbe szorulásával azonban a termelői oldalon jelentkező tőkehiány, s ezzel párhuzamosan a minőségi termelés iránt érzékennyé váló dohánypiaci elvárások leszűkítették a potenciális termelői kört. A kilencvenes évek második felében a település egyes, dohánytermesztésből kiszoruló gazdálkodói fűszerpaprika termesztésébe kezdtek. Az átállást minden bizonnyal megkönnyítette számukra, hogy az új növényfajta termesztése több elemében is a dohánytermelői tapasztalatokra, azaz a palántanevelés, permetezés, szárítás stb. fortélyaira épül. E tőkehiányos termelői csoport adaptációs készségének, mintakövetésre való hajlandóságának, s nem utolsósorban piaci helyzetfelismerésének köszönheti, hogy korábbi gazdálkodói stratégiáit képes volt mobilizálni, s hatékonyan működtetni az új termelői szituációban, megőrizve ezzel a mezőgazdasági tevékenység korábbi jövedelemkiegészítő, mellékkeresetet biztosító funkcióját.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan Kálmánháza mezőgazdasággal foglalkozó népességének megélhetésében az állattenyésztés a kilencvenes évek második felére elvesztette korábbi jelentőségét. Az országos tendenciát követve, a faluban mind a szarvasmarha-állomány, mind a sertésállomány jelentősen lecsökkent s megszűnt, illetve növénytermesztésre tért át az a néhány családi vállalkozás is, amely a nyolcvanas évek végén juh- illetve libatenyésztésre rendezkedett be.⁴ A sertéstartás ma elsősorban a saját, illetve szűkebb környezet fogyasztási szükségleteinek kielégítésére irányul, a településen csupán 5-6 olyan gazdálkodó található, aki helyi viszonyok között jelentősen mondható, 50-100 darabos sertésállománnyal rendelkezik. Nagyobb volumenű szarvasmarha-tenyésztéssel csupán egy többprofilú, az agrárágazatban és az ipari szektorban egyaránt érdekelt családi vállalkozás, valamint az időközben átalakult, csökkentett létszámmal üzemelő mezőgazdasági szövetkezet foglalkozik. Az előbbi szarvasmarha-hizlaldát üzemeltet, a szövetkezet ezzel szemben a tejtermelést monopolizálja a faluban. A térsz. pozícióinak erősödésével párhuzamosan radikálisan visszaszorult a családi gazdaságokban folytatott tejtermelés, így ma csupán néhány idősebb gazda számára jelent nyugdíj-kiegészítést a tej és a tejtermékek háztól való árusítása, miután a kilencvenes évek elején a tejszarnok megszűnt a településen. A szövetkezet a tejtermelés mellett mezőgazdasági szolgáltatóként is jelentős szerepet tölt be a falu agrárágazatában, üzleti stratégiája, piaci szemlélete azonban gyökeresen eltér a konkurens szolgáltatóktól. A szövetkezet, a helyi szolgáltatókkal ellentétben a kisebb, periférikus elhelyezkedésű, piaci szempontból nem minden esetben kifizetődő parcellák művelését is vállalja, emellett az alkalmazotti, illetve tagsági viszonyban állóknak 10 százalékkal alacsonyabb áron nyújt szolgáltatást, mint a kívülállóknak. A szövetkezet sajátos szolgáltatói koncepciójának háttérében vélhetően a bérletek hosszú távú fenntartásának szükséglete, illetve az eladásra szánt földterületek megvásárlásának szándéka áll. A személyes szükségletekre érzékeny és ugyanakkor kedvező áron nyújtott szolgáltatás hosszabb távon nyilván a szövetkezettel, mint stabil bérlővel, vagy akár potenciális vásárlóval szembeni bizalom erősödéséhez vezet.

A szövetkezet mellett a piac diktálta feltételeknek némileg ellentmondó szolgáltatói stratégia jellemzi azt a fentiekben már említett vegyes profilú, hízómarhatartásra berendezkedett vállalkozást is, melyben a mezőgazdasági szolgáltatás a vállalkozás sokadik lábaként tulajdonképpen egy szívességi hálózat működtetésének eszköze. Az áron alul, olykor ingyenesen nyújtott, a helyi társadalomban szívességgként értelmezett szolgáltatás bármikor számon kérhető, mobilizálható tőkeként kétségtelenül hozzájárul a vállalkozás rugalmas működéséhez, hiszen fenntart egy tartós lekötöttségű viszonyrendszert.

A fentiekben említett, s a helyi viszonyok között tőkeerősnek mondható gazdasági szereplők mellett a mezőgazdasággal foglalkozók taborát Kálmánházán számtalan régi és új szereplő tarkítja. Hogy az átalakulás tíz éve miképpen strukturálta át a falu agrártársadalmát, részben az agrárium kulcsszereplőivel készített mélyinterjúkra, részben egy a településen végzett, reprezentatív mintavételen alapuló kérdőíves kutatás tapasztalataira támaszkodva igyekszünk az alábbiakban választ adni.

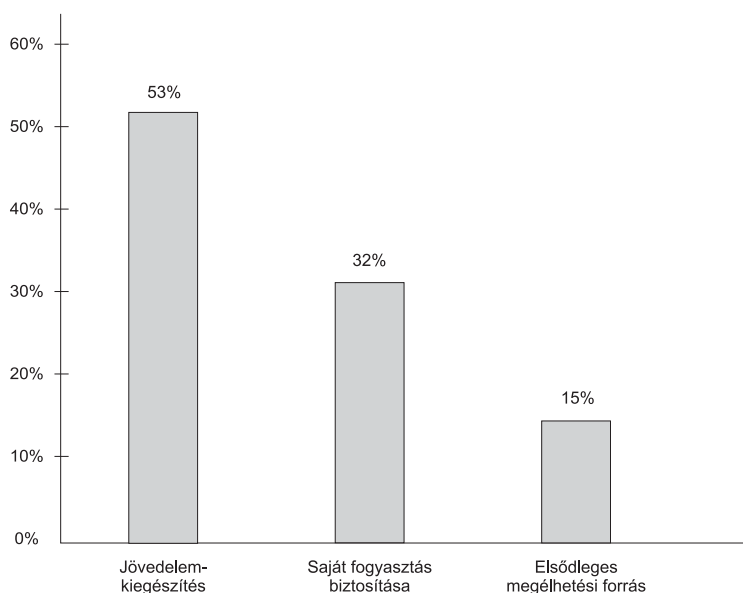
⁴ A 2000. évi *Általános Mezőgazdasági Összeírás* adatait az ötvenes évek végének mezőgazdasági statisztikáival összevetve a szarvasmarha-állomány tekintetében 30 százalékos, a sertésállomány vonatkozásában megközelítőleg 15 százalékos csökkenés figyelhető meg.

Gazdasági szereplők az agráriumban – egy empirikus vizsgálat tapasztalatairól

A kérdőíves felmérés tapasztalatai szerint Kálmánházán jelenleg is rendkívül magas a mezőgazdasággal foglalkozók aránya: a mintába került válaszadók több mint 80 százaléka jelezte, hogy valamilyen formában érintett a mezőgazdasági tevékenység által. Ezen válaszadók fele jövedelemkiegészítő, harmada saját fogyasztást biztosító szerepet tulajdonít az ágazatnak, a megkérdezettek 15 százaléka ezzel szemben megélhetése elsődleges forrásának tekinti az agráriumot.

1. ábra

A mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepe

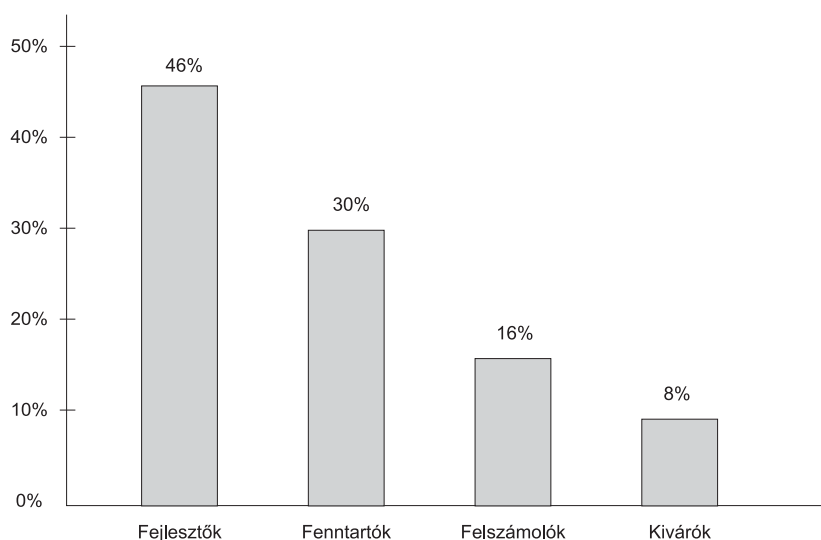
A minta gazdálkodó válaszadói, illetve a velük közös háztartásban élő családtagok döntő többsége, mintegy 70 százaléka östermelői státusban, ötöde mezőgazdasági nyugdíjasként tevékenykedik az ágazatban, s csak töredékük, néhány százalékuk folytat vállalkozói formában (0,3%), illetve szövetkezeti tagként (9%), szövetkezeti alkalmazottként (1,7 %) mezőgazdasági tevékenységet.

Ha a mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepét az iskolai végzettséggel összefüggésben vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a *végzettség emelkedésével párhuzamosan a mezőgazdaság jövedelemkiegészítő funkciója kerül előtérbe*. Míg az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők harmada, addig a szakmunkások közel fele, az érettségizettek 64 százaléka a mezőgazdaságra csupán jövedelme kiegészítése céljából támaszkodik. Mindez azt valószínűsíti, hogy a magasabb képzettség a gazdaság más ágazatai felé orientálja a munkavállalókat, s hogy a képzettség nélküliek gyakran alternatívák hiányában tevékenykednek az ágazatban. Ha csupán a szakirányú (agrár)végzettség megélhetési stratégiákra gyakorolt szerepét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy

a szakképzettség emelkedésével növekszik azok tábora, akik a mezőgazdasági tevékenységet elsődleges megélhetési forrásnak tekintik. A mintába került felsőfokú agrárvégzettségűek szinte mindegyike, a középfokú szakirányú végzettséggel rendelkezők harmada nyilatkozott úgy, hogy megélhetése egyetlen eszköze a mezőgazdasági tevékenység. *Akinek tehát speciális (agrár)szakismerete, tudástőkéje van, annak a mezőgazdasági népesség országos méreteiben is tapasztalható, tendenciózus csökkenése ellenére az ágazat nagy valószínűséggel kínál primer megélhetési lehetőséget.*

Az iskolai végzettség mellett a gazdasági aktivitás mezőgazdasági tevékenységre gyakorolt hatását vizsgáltuk. Az adatok azt mutatják, hogy aki gazdaságilag aktív, s nem a mezőgazdasági szektorban rendelkezik munkaviszonnyal, az ágazattal csupán jövedelemkiegészítő lehetőségként számol. Velük szemben a mintába került munkanélküliek 60 százaléka, a rokkantsági nyugdíjasok közel 20 százaléka az ágazatot elsődleges jövedelemforrásnak tekinti. A felmérés adatai arra engednek következtetni, hogy a mezőgazdaság életteret, s nem elhanyagolható jövedelemforrást kínál azoknak a településen élő, alacsonyán kvalifikált munkavállalói csoportoknak, amelyek a kilencvenes évek elején meginduló leépítések során szorultak ki a munkaerőpiacról. A privatizáció, illetve a kárpótlás biztosította számukra az induláshoz szükséges minimális földalapot, eszközhátteret, a tartósan fennálló kapcsolati, tudás- és pénztökehiányból fakadóan ugyanakkor esetükben az ágazat inkább a védőháló funkcióját tölti be. E csoport tagjai közül többen a munkanélküliség, illetve a településen kínálkozó mezőgazdasági bérmunka elkerülése végett kapcsolódtak be a stabil jövedelemmel ugyan nem kecsegtető, ám önálló egzisztenciát megteremtő gazdálkodásba. Esetükben tehát a mezőgazdasági tevékenység inkább az elszegényedés, társadalmi perifériára sodródás elkerülésének eszköze, s nem a tényleges elmozdulásé, az ágazatban való hosszú távú jelenlétük éppen ezért kétséges.

2.ábra Gazdálkodói törekvések

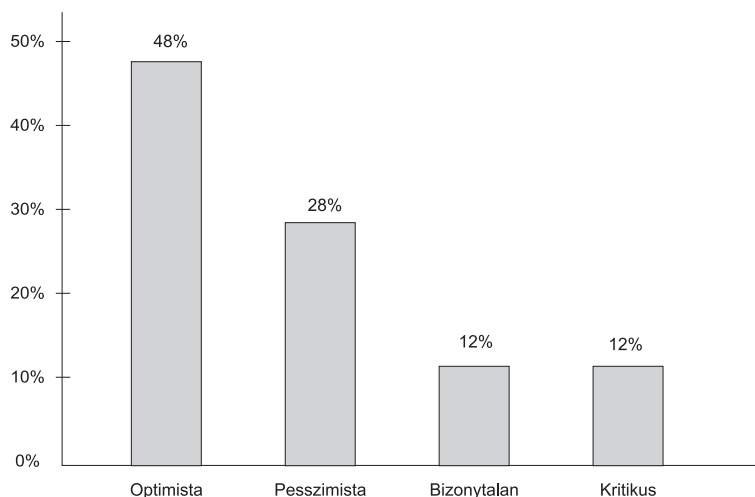
A mezőgazdasággal foglalkozók gazdálkodói terveivel, jövőképével kapcsolatban a kérdőív két nyitott kérdést tartalmazott. Fejlesztési terveket a válaszadók közel fele fontolgat, harmada jelenlegi gazdaságának fenntartására, megőrzésére törekszik, a felszámolók (16%), valamint a kivárok (8%) a válaszadók jóval kisebb részét teszik ki.

A gazdálkodói törekvéseket egyéb változókkal összefüggésben vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az iskolai végzettség döntő szerepet játszik a jövőre vonatkozó gazdálkodói tervek megfogalmazásában. *Fejlesztési tervei elsősorban az alacsony, azaz 8 általános vagy az alatti iskolai végzettséggel rendelkezőknek vannak, az érettségizettek, valamint a felsőfokú végzettségűek inkább felszámolnák gazdaságukat, illetve a kiváras stratégiáját alkalmazzák.* A kivárok a külső gazdasági körülmények, az uniós csatlakozás, kormányzati agrárpolitika, nemzeti agrárprogram, stb., függvényében alakítanák gazdálkodói stratégiáikat. A gazdaság felszámolását tervezők közel fele idős kora miatt tervezi a tevékenység felfüggesztését, s leszámazottainak adná át az eddig is döntően családi munkaerőre alapozott gazdaságot.

Az életkor, illetve a gazdasági aktivitás mellett a gazdálkodói törekvéseket a mezőgazdaság megélhetésben játszott szerepe határozza meg alapvetően. A mezőgazdaságot primer megélhetési forrásnak tekintők nagyobb valószínűséggel fejlesztik (37%) vagy fenntartják (36%), mint megszüntetik (27%) gazdaságukat. Úgy tűnik tehát, hogy *elsősorban azok a jelenleg is gazdálkodó, alacsony képzettségű megkérdezettek látják perspektívát a mezőgazdaságban, akik nem rendelkeznek megélhetési alternatívákkal.* A felszámolók táborát ezzel szemben egyrészt azok a válaszadók alkotják, akik számára képzettségi szintjük okán a gazdaság egyéb ágazatai is kínálnak megélhetési lehetőséget, másrészt azok a helybeli gazdák, akiket életkora gátol tervei realizálásában.

Az uniós csatlakozás mezőgazdaságot érintő hatásával kapcsolatban a megkérdezettek fele bizakodó, harmada borúlátó, akadnak azonban olyan válaszadók is, akik bizonytalanok (12%) a csatlakozás kimenetelét illetően, vagy meglehetősen kritikusak (12%) annak ágazatra gyakorolt hatásai tekintetében.

3.ábra Az Európai Unió csatlakozással kapcsolatos vélemények

Akik bármilyen formában foglalkoznak mezőgazdasággal – történjen az saját fogyasztás, jövedelemkiegészítés, vagy akár elsődleges megélhetés céljából – borulátóbbak, mint akik a mezőgazdasággal nem állnak közvetlen kapcsolatban. Az uniós csatlakozás várható következményeiről meglepő módon az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők, valamint a legmagasabban képzettek vélekednek a legpesszimistábban. E válaszadói csoportok elsősorban attól tartanak, hogy „*a magyar termékek nem felelnek meg az uniós követelményeknek*” hiszen „*az EU-ban precíz dolgokat követelnek a termelőktől*”, s ezeknek „*az előírásoknak a magyar nép nem biztos, hogy meg tud felelni*” éppen ezért „*a csatlakozást követően nehezebben lehet majd eladni a mezőgazdasági termékeket*”. Az uniós csatlakozás tekintetében bizakodó csoportok ezzel szemben véleményüket arra alapozzák, hogy „*a csatlakozás élénkíti majd a magyar mezőgazdaságot*”, s „*uniós tagállamként jobban el lehet adni a magyar termékeket.*” Többen abban bíznak, hogy „*a csatlakozás után az EU által nyújtott támogatási formák, szolgáltatások a magyar mezőgazdaság helyzetét javítani fogják*”. A gazdaságilag aktív, döntően közepes anyagi viszonyokkal, középfokú végzettséggel rendelkező bizonytalanok csoportja az információk hiányával indokolja kételyeit, legtöbbször nem látja át, nem ismeri ki magát az EU agrárpolitikájában, ebből fakadóan a csatlakozás várható hatásairól sincs megalapozott véleménye. A bizonytalanokkal szemben a kritikusok az Unióra vonatkozó ismeretek birtokában a csatlakozást más csoportokhoz képest objektívebben szemlélik, e válaszadók szinte mindegyike megemlíti, hogy „*a csatlakozás után a mezőgazdasági kistermelők nehéz helyzetben lesznek*”, s hogy az Unió agrártámogatási rendszeréből adódóan a „*100 holdas gazdák járnak jól*” mert „*a mezőgazdasági támogatás a nagyoknak jár*”. Mindezzel együtt úgy vélik, hogy „*aki minőséget tud termelni, annak előnyös lesz a csatlakozás*”.

Mint a fentiekben láthattuk, az uniós csatlakozással kapcsolatos félelmeket és reményeket nagymértékben befolyásolja a kérdezettek kulturális tőkével való ellátottsága, azaz a képzettségi hierarchia csúcsán és legmélyén elhelyezkedő csoportok a legborulátóbbak a csatlakozás ágazatra gyakorolt hatásaival kapcsolatban. A kulturális tőke szempontjából deficitese csoportok leginkább attól tartanak, hogy az uniós csatlakozást követően nem lesz piacon értékesíthető, mozgósítható tőkéjük, míg a szóban forgó tőkefajta tekintetében legkedvezőbb helyzetű csoportok az uniós előírásokhoz való adaptációt tartják kivitelezhetetlennek.

A kérdőíves vizsgálat tapasztalatait összegezve a mezőgazdaság még ma is kulcságazatnak tekinthető a településen, s ha nem is fő megélhetési forrás, a jövedelemkiegészítésben kétségtelenül szerepet játszik. A mintába került megkérdezettek többsége, mintegy 60 százaléka maga is úgy véli, hogy a rendszerváltás óta az ágazat megélhetésben betöltött szerepe a településen jelentősen növekedett, míg a válaszadók kisebb része szerint nem változott, illetve csökkent az agrárium jövedelemszerzésben játszott jelentősége. Azok, akik szerint az agrárgazdálkodás szerepe az elmúlt évtizedben növekedett, válaszaikat arra alapozzák, hogy „*a kárpótlás kialakította a magángazdálkodás feltételeit*”, „*a tevékenységből élők köre ebből adódóan népesebb lett*”, ugyanakkor „*megszűntek a munkahelyek*”, így „*ma többen kényszerülnek mezőgazdaságból megélni*”. Az ágazat megélhetésben betöltött szerepe tehát szerintük nem azért vált hangsúlyossá, mert a kárpótlást követően erőteljes fejlődésnek indult, hanem mert egyes munkavállalói csoportok számára a mezőgazdaságon kívül nincs más jövedelemszerzési lehetőség a térségben. Azok, akik szerint a mező-

gazdaság a rendszerváltás után háttérbe szorult, véleményüket azzal indokolják, hogy „*költségessé vált a művelés*”, „*nincs benne haszon*”, s „*csak azoknak a gazdálkodóknak jelent biztos jövedelmet az ágazat, akik 60-70 hektáros földterülettel, gépesített gazdasággal rendelkeznek*”. E válaszadók úgy vélik, hogy „*akinek nincsenek eszközei, annak kész káosz a gazdálkodás*”, s „*aki szolgáltatást vesz igénybe, az előbb-utóbb tönkremegy*”. E válaszadók tehát a tőkekoncentráció folyamatával, illetve a piacgazdaság feltételeihez alkalmazkodni képes termelők kör szűkülésével magyarázzák a mezőgazdaság megélhetésben betöltött szerepének csökkenését.

Agrárgazdasági szereplők, régiek és újak

A terepkutatás tapasztalatai azt mutatják, hogy Kálmánházán a kilencvenes évek második felében az ágazat szereplőinek körében megindult a tőkekoncentráció folyamata, ennek eredményeként a helyi társadalomban mára megjelentek a tőkeerős, s a piacgazdaság feltételeihez igazodni képes tulajdonosi csoportok. Ide sorolhatjuk azokat a többségében mezőgazdasági nagyüzemekből érkező, illetve jelenleg is abban tevékenykedő, speciális agrárvégzettséggel, iparszerű mezőgazdasági tapasztalatokkal rendelkező szereplőket, akikről úgy tűnik, hogy a szövetkezeti szektorban kialakított kapcsolatrendszerüket, s felhalmozott tudástökéjüket, nagyüzemi termelési tapasztalataikat az új viszonyok között is képesek működtetni. A tőkegazdag termelők körét bővítik azok a vegyes profillal, s számottevő földterülettel rendelkező helyi vállalkozók is, akik egyelőre kísérleti jelleggel, s nem hosszú távú gazdálkodói szándékkal léptek be az agráriumba. E csoportok a mezőgazdaságra vonatkozó terveiket a gazdasági környezet változásainak függvényében kívánják realizálni, számukra tehát a föld nem elsősorban művelése, jövedelemtermelő képessége, hanem birtoklásának ténye miatt szükséges. E csoport tagjai olyan tőkebefektetésnek tekintik a földtulajdont, amely további tőkét mobilizál, a föld ugyanis egyfelől legitimálja az egyéb ágazatokban folytatott vállalkozói tevékenységet, másfelől afféle kamatoztatható hírnév hitelként működik a lokális társadalomban és azon is túl. Ennek háttérében valószínűleg az áll, hogy *a vidéki társadalomban a föld olyan klasszikus szimbolikus tőkeként értelmeződik, mely esetenként gazdasági tőkévé konvertálható.*

A fenti csoport mellett a föld szimbolikus jelentéstartalmának felerősödése figyelhető meg a rendszerváltást megelőzően a térszben tevékenykedő, a kollektivizálás előtti időszakban azonban önállóan gazdálkodó mezőgazdasági nyugdíjasok körében is. A parasztpolgári identitással rendelkező nyugdíjas földtulajdonosok gazdálkodói önbecsülését végső soron a kárpótlás rehabilitálta, nem meglepő, hogy esetükben a visszakapott föld művelése, megtartása becsületbeli ügy. A tulajdonhoz való nosztalgikus ragaszkodásuk tulajdonképpen abban a törekvésükben is megmutatkozott, hogy a kárpótlás során visszaigényelt földterület lehetőleg azonos legyen a térszesítés idején elveszített parcellával. A termelők ezen csoportjának gazdálkodása alapvetően családi erőforrásokra alapozott, azaz az idősebb családfelelő termelők tapasztalatait, gazdálkodói rutinját a fiatalabb családtagok piacképes tudás-, kapcsolati és emberi erőforrás-tőkéje egészíti ki.

Az empirikus vizsgálódás a fentiek mellett arra mutatott rá, hogy Kálmánházán az agrárium életlehetőséget kínál azoknak a tőkehiányos termelők csoportoknak is, amelyek az emberi erőforráson kívül tulajdonképpen nem rendelkeznek más tőkefajttal.

E csoportban találjuk a kollektivizált mezőgazdaság hajdani háztájizó gazdálkodóit, akik többségében ma is családi–kisüzemi méretekben termelnek, s gazdálkodói habitusukat a rendszerváltás előtti időszakot idéző kis kockázat-kis haszon termelői elve határozza meg. A vizsgálat tapasztalatai szerint a privatizáció, illetve a földkárptólás piaci szempontból nem tette előnyösebbé a helyzetüket, hiszen a föld árával együtt művelési költsége is megemelkedett, amit a helyi földtulajdonosok töredéke képes szolgáltatás formájában megvásárolni. A rendszerváltást kísérő tulajdonreform e csoportot csupán hiányos gazdálkodói infrastruktúrához juttatta, ugyanakkor felszámolta a biztonságos termelői háttérrel megtestesítő, s a tőkehiányt kompenzáló szövetkezeti szférát.

A tőkeszegény gazdálkodók körét bővítik azok a munkanélküliség elől „menekülő” ipari munkások, volt állami alkalmazottak is, akik a kilencvenes évek elején meginduló leépítésektől tartva, vagy annak bekövetkezése után sodródtak a mezőgazdaságba. Számukra a kárptólással visszakapott föld bázist teremtett, de legalábbis alkalmat adott a családi munkaerőre alapozott gazdálkodáshoz. *A mezőgazdasági tevékenység e csoport tagjai számára a megélhetési lehetőségekben szűkölködő vidéki társadalomban a pauperizálódás, marginalizálódás elkerülésének gyakran egyetlen eszköze. A családi keretek között folytatott gazdálkodásból származó jövedelmüket e szereplők többnyire szezonális munkavállalással, mezőgazdasági bérmunkával egészítik ki. A csoportba tartozók helyzetét azonban megnehezíti az a körülmény, hogy elveszítették korábbi vonatkoztatási keretüket, ebből következően csoport-hovatartozásukat, illetve a lokális társadalomban elfoglalt pozícióikat sajátos átmenetiség jellemzi.*

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy Kálmánházán az agrárgazdálkodók arányát tekintve jelenleg nem kevesebben vesznek részt a mezőgazdasági termelésben, mint a rendszerváltás előtt. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tulajdonreformot követően nem a gazdálkodók köre cserélődött ki, hanem az agrárgazdálkodás háttérfeltételei változtak meg gyökeresen. Az, hogy a megváltozott körülmények között ki, hogyan és milyen eredménnyel gazdálkodik, szoros összefüggésben áll azzal, hogy a társadalmi-gazdasági szerkezetváltás idején milyen volt kapcsolati, tudás- és pénztőkével való ellátottsága. A rendszerváltás előtt szövetkezeti hátszéllel eredményes gazdálkodást folytató kistermelők agrárgazdasági pozícióját a privatizáció nem lendítette előbbre, hiszen a termelés folytonosságát a téeszinfrastruktúra hiányában e csoportok nem tudták fenntartani. A továbbfejlődés zálogát jelentő költségigényes beruházásokat e termelők többsége tőke hiányában képtelen megvalósítani, legtöbbjük számára éppen ezért a mezőgazdasági tevékenység ma sem több mellékkeresetnél, jövedelemkiegészítő forrásnál. Úgy tűnik tehát, hogy *a gazdasági szerkezetátalakulás Kálmánházán elsősorban azok számára jelentett elmozdulási lehetőséget, akiket a rendszerváltás a birtokolt tőkefajták, illetve azok átváltási lehetőségeinek tekintetében a legkedvezőbb helyzetben talált.* E csoportot a kiterjedt kapcsolatrendszerrel, információs háttérbázissal rendelkező szövetkezeti menedzsment mellett mindenekelőtt a kilencvenes évek elejének kis- és középvállalkozói alkotják, akik felhalmozott pénztőkájukat a privatizáció során földbe fektették. Velük szemben az agrárgazdaság mellékszereplőivé váltak a rendszerváltás előtt a továbbfejlődés lehetőségét hordozó kistermelők, akik tevékenységüket alapvetően a nagyüzemi bázisra alapozták. A mezőgazdaság privatizációja tehát nem azokat a kistermelői csoportokat hozta helyzetbe, akikről a nyolcvanas évek végén úgy tűnt, hogy dinamikus fejlődésük gátja csupán a

földmagántulajdon hiánya, hanem azokat a gazdasági szereplőket, akik egyrésztől elegendő pénztőkével, másrésztől a kockázatvállalástól, kooperációtól sem idegenkedő vállalkozói szemlélettel rendelkeztek, s képesek voltak időben függetlenedni az állami, illetve szövetkezeti tulajdon nyújtotta biztonság mítoszától.

Gazdasági magatartások és értelmezési lehetőségeik

Kálmánháza gazdasága leírható úgy is, mint a gazdasági szféra kulcsszereplői által mozgásban tartott, s az eltérő érdekviszonyok által meghatározott erőter. Ebben a gazdasági közegben a rendszerváltást megelőzően – az ipari szektor hiányából fakadóan – a helyi mezőgazdasági termelőszövetkezet testesítette meg a legjelentékenyebb kohéziós erővel bíró gazdasági intézményt. A téesz kezdettől érzékenyen reagált a tagság szükségleteire, s az egyéni törekvésekkel nem minden esetben összeegyeztethető centralizált tér mellett a háztáji révén kialakított, fenntartott egy olyan mozgásteret is, ahol az agrárgazdaság szereplőinek személyes törekvései artikulálódhattak. A térséget tradicionálisan jellemző, s a megélhetésben kulcsszerepet játszó dohánytermesztést a téesz háztáji művelés formájában valósította meg. A háztáji tevékenység a dohánytermesztésben résztvevő gazdálkodók számára stabil jövedelemforrást biztosított, azaz kiegészítette az ágazatot jellemző alacsony béreket, másrésztől fenntartotta a gazdaság szereplőinek viszonylagos autonómiáját, ami végső soron hozzájárult a fennálló politikai berendezkedéssel, illetve a szűkebb téeszvezetéssel szembeni lojalitás megszilárdulásához is.

A rendszerváltást követően a téesz, bár nem szűnt meg, elveszítette korábbi gazdaságszervező, koordináló szerepét. Átvészelve a privatizációs folyamatot, a megváltozott körülményekhez profilváltással adaptálódott: a növénytermesztéssel jellemezhető gazdálkodásról a szarvasmarha-tenyésztésre, illetve az intenzív tejtermelésre tért át. Ez a lépés a szövetkezet piaci viszonyokra való érzékenységéről árulkodik, úgy tűnik, a téeszvezetés időben felismerte, hogy képes megfelelni azoknak a minőségi tejtermelői előírásoknak, melyekhez a kistermelők nagyobb része képtelen adaptálódni. A gyors helyzetfelismerés azonban kevésnek bizonyult a rendszerváltást megelőző gazdasági erőviszonyok rekonstrukciójához. A téesz rendszerváltás utáni működését különösen megnehezíti az a körülmény, hogy egyszerre próbál eleget tenni az érdekviszonyai által szövetkezethez kötődő tagság és alkalmazotti kör igényeinek, valamint a piaci kihívásoknak. A két terület összeegyeztetésére való törekvés olyan rapszodikus döntéshozatalt eredményez, amelyben hol az alkalmazotti érdekek iránti szociális érzékenység, hol pedig a költségminimalizáló-haszonmaximalizáló piaci szabályok kerekednek felül. Ez a fajta működésmód mind a piacon, mind az alkalmazotti-tagsági körben aláássa a szövetkezet megbízhatóságába, kiszámíthatóságába vetett hitet, ami hosszabb távon nyilvánvalóan visszahat a téesz gazdasági mezőben betöltött jelentőségére, tovább csökkentve megmaradt kohéziós szerepét.

Érdemes eljátszanunk a gondolattal, hogy vajon mi történne akkor, ha a szövetkezet pusztán piaci érdekeit követve fogalmazná meg működésének alapelveit. Ez esetben az egyébként nem túl erős érdekképviseléssel rendelkező alkalmazotti kör érdekei csorbulnának leginkább, hiszen elkerülhetetlenné válna az addig előnyugdíjazással, rokkantsági nyugdíjazással, szezonális munkanélküliséggel lelassított létszámleépítés, s a szövetkezet minden valószínűség szerint felhagyna azokkal a szolgáltatásokkal

is, melyeket jelenleg a tagság illetve az alkalmazotti kör számára nyújt. Így például megszűnnének a nem piaci áron végzett földmunkák, a tagság használatában lévő periférikus parcellák művelése, valamint a szövetkezet koordinálta „kollektív” terménytárolás és értékesítés is. A téesz azonban megszabadulna a szociális felelősségérzet piaci lépéseket gátló hatásaitól, s pusztán a kereslet-kínálat függvényében alakíthatná a korábbinál minden valószínűség szerint versenyképesebb gazdasági koncepcióját. A szövetkezetvezetés azonban nem él a piaci szabályok által diktált szemléletváltással, valószínűleg azért nem, mert erőteljesen elkötelezett a tagság illetve az alkalmazottak irányába. Nem csupán egy erkölcsi gyökerű szolidaritásról van itt szó, amely a privatizációs folyamat kínálta önállósodási lehetőségekkel szemben passzív alkalmazotti és tagsági körnek szól, hanem éppenséggel egy racionális döntésről, sajátos kooperációról, melynek háttérében a kölcsönös egymásrautaltság áll. A téesz ugyanis nem rendelkezik azokkal a tulajdonosi jogosítványokkal, melyek lehetővé tennék számára a pusztán piaci körülmények által meghatározott, autonóm döntéshozatalt, hiszen a megművelt földterület jelentékeny részét az alkalmazottaktól, illetve a tagságtól béreli. A kölcsönös egymásrautaltság a téesz részéről sajátos munkahelymegőrző foglalkoztatáspolitikai stratégia fenntartását kívánja meg – annak ellenére, hogy foglalkoztatási kötelezettsége 1993-ban megszűnt – a tagság és az alkalmazottak részéről, pedig a szövetkezettel szembeni lojalitás megőrzését. A szövetkezet működését a helyi társadalom szemszögéből az alkalmazotti kör foglalkoztatási szükségletei legitimálják, mindenekelőtt az alacsonyan kvalifikált, s a munkaerőpiacon versenyképtelen, nyugdíjazás előtt álló, s a szövetkezet hiányában nagy valószínűséggel munkanélkülivé váló dolgozóké. Az alkalmazottak nagyobb része a szövetkezetben ellátott feladatköre mellett foglalkozik mezőgazdasággal, ám megfelelő eszközállománnyal hiányában rászorul a téesz által nyújtott gépi és egyéb szolgáltatásokra, melyeket számára a nagyüzem az alkalmazotti viszonyra való tekintettel a piacinál alacsonyabb áron nyújt. Az alkalmazotti kör tehát többszörösen érdekelt a szövetkezet további fenntartásában, cserébe lojalitását kínálja, amely a jelenlegi vezetés számára lehetővé teszi e félig piaci, félig szociális elvek által áthatott gazdaságpolitika fenntartását. A vázolt gazdasági szituáció egy olyan sajátos interakciós helyzet, melyben mindkét fél érdekei a szövetkezet változatlan formában való fenntartását kívánják meg. Az együttműködés voltaképpen egy, a szakirodalomban koordinációs egyensúlyi helyzetként leírt gazdasági szituáció, mely jelen esetben a szövetkezet további fennmaradásában ölt testet.⁵

A rendszerváltást követően a szövetkezet mellett a településen több, az agrárgazdaság szempontjából meghatározó szereplő került a helyi társadalmi hierarchia csúcsára. Az átalakulást megelőzően közülük többen sajátos félalkalmazotti–félönálló státust tartottak fenn, azaz a téeszstruktúrába ágyazódva, gyakran az alkalmazotti fizetést meghaladó jövedelmezőségű melléktevékenységet folytattak. A rendszerváltást követően e csoportok éltek a privatizáció kínálta lehetőségekkel, feladták állami, illetve szövetkezeti munkahelyüket, s a gazdasági autonómiával kecsegtető, ugyanakkor meglehetősen nagy kockázattal járó vállalkozás útjára léptek. E csoportok tehát egy irreverzibilissé váló társadalmi-gazdasági folyamat szereplőiként gyakran az esemé-

⁵ A koordinációs egyensúlyi helyzet olyan stratégiai helyzetként értelmezhető, melyben a felek döntései kölcsönösen függenek egymástól, s az érintettek vagy együtt nyernek, vagy együtt veszítenek (Ulmann-Margalit 1998).

nyekkel sodródva értelmezték újra a gazdasági mezőben betöltött szerepüket, s nem csupán a belső érdekmotiváltság hatására fogalmazódott meg bennük a szövetkezettől való leválás gondolata. Esetükben tehát az önállósodás a privatizáció nyomán körvonalazódó gazdasági-tulajdonosi függetlenség tudatában ment végbe, egy működtethetőnek, mobilizálhatónak tűnő vagyontömeg (a téeszéből kivitt föld, gépállomány, stb.) birtokában.

A téeszéből kiváló 68 gazdálkodó közül tőkeereje alapján kiemelkedik az a vállalkozó, aki elismert szakemberként, gépcsoport-vezetői beosztásban tevékenykedett a helyi téeszben, majd 1993-ban feladta alkalmazotti státusát. Önálló gazdasági szereplővé válása valószínűleg a privatizációtól függetlenül is előbb-utóbb bekövetkezett volna, az azonban kétségtelen, hogy nem tehetett volna szert olyan előnyös gazdasági pozícióra, melyet a kárptólás, illetve a kivitt üzletrésztulajdon kínált számára. Többről van azonban szó, mint pusztán a privatizáció által indukált sikertörténetről. A háttérben minden bizonnyal szerepet játszik az érintett vállalkozó átlagon felüli kooperációs készsége, ennek köszönhető, hogy többedmagával, a rokoni és kollegális érdekek összeegyeztetésével egy önmagában is működőképes vagyontömböt mozdított ki a helyi téeszéből. A vállalkozás a későbbiekben egyszereplőssé vált, a kiválást levezenylő gépcsoportvezető ugyanis néhány év leforgása alatt felvásárolta üzlettársai vagyonszét, alkalmazotti státust kínálva számukra immár saját tulajdonú vállalkozásában. Önállósodását az tette szükségessé, hogy a kollektív kiválást követően rendkívül nehézkessé vált az egyes résztulajdonosi érdekek összehangolása, s miután „*mindenki részt akart az irányításból*”, veszélyben forgott a további működés. Míg tehát a vagyontömb szövetkezetből történő kimozdításakor elkerülhetetlen volt a potenciális tulajdonostársakkal való kooperáció, addig a későbbi működésnek inkább akadályává vált a szétaprózott tulajdonosi háttér. A szövetkezeti kézben koncentrálódó vagyon felszámolásához tehát a partikuláris gazdasági érdekek összehangolására volt szükség, ez azonban a további működés gátját képezte, a kiéleződő konfliktus pedig egy ismételt tulajdonkoncentrációhoz vezetett.

Alternatív gazdasági szereplők és cselekvési tereik

A település gazdaságának sajátos csoportját alkotják azok a vállalkozók is, akik tulajdonképpen már a politikai enyhülés kezdetén, a nyolcvanas évek második felében feladták a létbiztonságot megtestesítő állami, illetve szövetkezeti munkahelyüket, cserébe az akkor még bizonytalan kimenetelű vállalkozói önállóságért. Az említett gazdasági szereplők tehát nem a privatizációs folyamat által inspirálva, hanem az önálló vállalkozás iránti igény nyomására függetlenedtek.

Közülük az alábbiakban csupán két szereplőről teszünk említést, miután sorsuk a csoport többi tagjával ellentétben afféle sikertörténetként, alternatív mintaként is értelmezhető.⁶ Mindketten jóval a rendszerváltást megelőzően léptek ki a szövetkezeti szférából, egyikük ágazatvezetőként, rövid ideig elnökhelyettesként tevékenykedett a

⁶ Az *alternatív minta* fogalmát Juhász Pál hasonló kontextusban említi egyik agárátalakulásról írott cikkében, azokat a rendhagyó cselekvési kísérleteket értve alatta, melyek a nyolcvanas évek lazuló szövetkezeti, élénkítő második gazdaságbeli viszonyai között jelentek meg (Juhász 2001).

téeszben, ám néhány évvel a téeszegyesülést követően kivált. A másik szereplő, mint brigádvezető a nyolcvanas évek első felében számolta fel szövetkezeti munkaviszonyát. A velük készített interjúk szerint mindketten azért szakították meg szövetkezeti munkaviszonyukat, mert középvezetői státusba kerülve úgyszólván kimerítették a szövetkezet által kínált szakmai előmenetel lehetőségeit. Addigi sikereiket talpraesettségüknek, szervezőkészségüknek, többieket túlszárnyaló munkabírásuksnak köszönheték, a téészen belüli további érvényesülésük eszköze valószínűleg a felsőfokú agrárvégzettség megszerzése lett volna. Középfokú végzettségükkel a szakértelmiségi réteg téeszekben való megjelenésének idején nem sok eséllyel pályázhattak vezető pozícióra, az elmozdulás eszközeként azonban nem is a magasabb iskolai végzettség megszerzését, hanem az önálló vállalkozást látták. Egyikük döntését mondhatni elősegítette egy politikai színezetű konfliktus, melynek következtében nemcsak szövetkezeti, hanem addigi párttagsági viszonya is megszűnt. Az önállóság küszöbén traktort, fűrészgépet vásárolt, s néhány év leforgása alatt a felhalmozott tőkéből egy baromfivagdelt alakított ki, melyre mára feldolgozóipar épült. A másik szereplő esetében az utolsó lökést az adta, hogy „*a téeszben nem hagyták rendesen dolgozni*”, s ha dolgozott, akkor „*nem fizették meg*”, a téeszvezetéssel emiatt nem egyszer komoly összetűzésbe került. A téeszől kiválva szintén fűrészgépet vásárolt, majd vállalkozását szarvasmarha-tenyésztéssel bővítette ki, azzal a sajátos – kisparaszti gazdaságokat jellemző – vállalkozói filozófiával a háttérben, mely szerint a vegyes profil a biztos megélhetés alapja.

Ha az időben a kilencvenes évek végére ugrunk, a fentiekben megismert gazdasági szereplőket a térség legszámottevőbb vállalkozóiként látjuk viszont. A nagyfokú specializációt megvalósító vállalkozó mára közel száz főt foglalkoztató húsfeldolgozót mondhat magáénak, a másodikként említett vállalkozás szintén tovább bővült, a vállalkozás gerincét azonban a mai napig a hozzávetőleg ötven főt foglalkoztató fűrészüzem és a szarvasmarha-hízalás adja. Ezen a ponton azonban már nem a hasonlóságok, hanem az eltérő vállalkozói stratégiák miatt érdemes összevetnünk a két gazdasági szereplő sorsát. Történetükben láthatóan csupán az indulás körülményei voltak azonosak, amit akár a nyolcvanas éveket jellemző egypólusú, állami-szövetkezeti túlsúllyal leírható gazdasági környezettel is indokolhatnánk. A megélhetési lehetőségek szűkös alternatíváival magyarázható hasonló kezdetet egymástól eltérő vállalkozói koncepciók és stratégiák követték, a piaci viszonyok térnyerését követően, pedig világossá vált, hogy a két gazdasági szereplő egészen másféle gazdasági logika mentén működött vállalkozását.

A vállalkozóvá válás szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthetjük azt a körülményt, hogy mindkét szereplő középparaszti családból származik, felmenőik a mezőgazdaság kollektivizálását megelőzően saját tulajdonú, 20-30 holdas földterületen folytattak önálló gazdálkodást. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy vállalkozásuk arculatának kialakításakor az önálló gazdálkodást mindketten preferált értéknek, tradicionális családi sajátosságnak tekintették, az önállóság, mint életmodell nemcsak gazdasági, hanem tulajdonképpen társadalmi önmeghatározásuk alappillére is.

A két gazdasági szereplőt egymástól gyökeresen eltérő kapcsolati minták jellemzik, amihez nyilvánvalóan hozzájárul a helyi társadalomba való eltérő mértékű és jellegű beágyazottságuk. A baromfifeldolgozással foglalkozó vállalkozó nem helybeli születésű, kívülállása nem csupán személyes síkon megélt élmény. A település kulcsszerep-

lőivel készített interjúkból is az derül ki, hogy a faluban úgy tartják számon, mint sikeres, ám a helyi társadalomba szervesen soha be nem illeszkedő idegent. Sikereit környezete éppen kívülállásából származtatja, úgy vélik, eredményes vállalkozásának kulcsa, hogy a helyi közösséget tekintve semmilyen irányban nincs elkötelezve. Ez a szemlélet vélhetően azon a helyi társadalomban széles körben elfogadott feltevésen alapul, mely szerint egy vállalkozás sikerét az emocionális tartalmaktól lecsupaszított, racionalitással áthatott, pusztán gazdaságinak tekintett viszony segíti elő, s nem a közösségi normák és értékek által meghatározott kapcsolatok. Úgy tűnik, hogy a helybeliek által sikeresnek tekintett vállalkozó esetében az átlagot meghaladó gazdasági eredmények elismerése társadalmi kirekesztettséggel jár együtt. A helyi társadalom tehát elismeri, de nem fogadja be sajátjaként az érintett gazdasági szereplőt, ennek hátterében valószínűleg a Kálmánháza népességét tradicionálisan jellemző, társadalmi egyenlőtlenségeket tagadó szemlélet áll.⁷ Ezzel magyarázható, hogy míg a betelepült vállalkozónak mint idegennek módjában áll pusztán gazdasági viszonyként értelmezni a vállalkozása számára hasznot hozó tranzakciókat, addig a helyi társadalomba szervesen ágyazódó, vegyes profilú vállalkozónak akkor sem ajánlatos racionális számítást vinni kapcsolataiba, ha azok csupán gazdasági érdekek által motiváltak. A lokális közösségi kapcsolatokba tehát nem lehet nyíltan belevinni a gazdasági ésszerűség által diktált rideg számítást, a gazdaság alrendszerébe ugyanis ezen a ponton alárendelődik a társadalmi viszonyrendszernek.

A felszín alatt kétségtelenül létező alá-fölrendeltségi viszony nyílt elutasítása paradox módon nemcsak a hatalomnélküliek, hanem a gazdasági hatalmat birtoklók körében is érzékelhető, vélhetően ebből fakad az a jelenség, hogy a helyi közösségbe szervesen illeszkedő *fűrész* vállalkozó afféle közösség iránti gesztusként különféle segítség, támogatás formájában fejezi ki a helyi társadalom iránti elkötelezettségét. Mintha a *gazdagság* egyfajta kötelezettséget, sajátos rituálét kívánna tulajdonosától, mely a lokális társadalommal szembeni szívességnyújtásban ölt testet.⁸ A kötelezettség-tudat minden bizonnyal összefügg az egyenlőtlenségeket tagadó szemlélettel, s azazal a kollektív meggyőződéssel, hogy a gazdasági tőke mindig egyesek elszegényedése árán halmozódik fel, a gyarapodás, gazdagság éppen ezért erkölcsi terhet ró a felhalmozott vagyon tulajdonosára. A vegyes profilú vállalkozó szívességnyújtása mentén ugyanakkor megszilárdul a már amúgy is létező alá-fölrendeltségi viszony, e vállalkozó ugyanis általában olyan nagyságrendű „segítség” nyújt a helyi közösségnek (nagy teljesítményű erőgépekkel végzett szolgáltatások, hóakadályok elhárítása, pénzkölcsön, stb.,) melyet lehetetlen visszasegíteni. A szívesség ebben a gazdasági szituációban tehát egyfajta hitelként is értelmezhető, amely kijelöli az egyes szereplők gazdaságon belüli pozícióját, megszilárdítva a szakirodalom által kli-

⁷ Korábban utaltunk már arra, hogy a helyi társadalmi struktúra a kollektivizálást megelőzően és tulajdonképpen azt követően is elsősorban a gazdálkodói hagyományok, termelői kultúra és nem az anyagi viszonyok mentén differenciálódott, ebből fakadóan ma is erőteljes hierarchiatagadó szemlélet hatja át a helyi közösséget.

⁸ Pierre Bourdieu az algériai társadalom vizsgálatok mutat be hasonló gazdasági szituációt. E társadalomban a gazdasági tevékenység, illetve azzal járó felhalmozás a gyarapodókat arra kötelezi, hogy a szűkölködő többség számára javaik egy részét átengedjék. Ha nem tennék, *normaszegő* viselkedésük a közösség nem tetszését váltaná ki, s különféle nyílt és látens szankciókat eredményezne (Bourdieu 1978).

ens–patrónus viszonyának nevezett kapcsolati mintát.⁹ Az érintett vállalkozó gazdasági magatartását tehát az alá–fölérendeltségi viszony fenntartásának hosszú távú szándéka hatja át, az alárendeltségi viszonyt azonban a falubeliek az alávetettséggel, társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni érzékenységükből faladóan szívességi rendszerként értelmezik.

A két vizsgált vállalkozás a jövőre irányuló tervek, tőkemegőrző és reprodukciós stratégiák tekintetében is eltérést mutat. Míg a baromfifeldolgozó vállalkozó kiterjedt szakmai kapcsolathálózattal igyekszik stabilizálni gazdasági hatalmát, addig a vegyes profilú vállalkozás tulajdonosa politikai tőkévé próbálja konvertálni előnyös gazdasági pozícióját. Nyílt politikai szerepet ugyan nem vállal, de a háttérből afféle politikai machinátor módjára irányítja a helyi közéletet. Úgy tűnik azonban, hogy számára a politika csupán egy eszköz gazdasági hatalmi bázisának megszilárdításához, tulajdonképpen több lábón álló vállalkozása sokadik “lábaként” funkcionál.

Összegzés

Mint a fentiekben erről meggyőződhattünk, Kálmánháza agrárgazdálkodói nem csupán a különféle tőkefajtákkal való ellátottságuk, hanem gazdálkodásuk motivációs háttere, valamint termelői stratégiáik vonatkozásában is markánsan elkülönülnek egymástól. A település agrártársadalmában ma egyszerre vannak jelen a szövetkezeti időszakot átvészelő, hagyományos paraszti vonásokkal, gazdálkodói habitussal rendelkező termelők, valamint a nagyüzemi szektorban szocializálódó, professzionális jegyeket mutató s az ágazatot iparszerűen szemlélő csoportok, akárcsak az identitáskeresés kezdeti szakaszában járó kényszergazdálkodók vagy azon kistermelők, akik a szövetkezeti időszakban fő bevételi forrásként, mára azonban elsősorban jövedelem-kiegészítő lehetőségként számolnak az ágazattal. A tanulmány elején az agrárgazdasági szereplők vonatkozásában felvetett kérdésekre azt válaszolhatjuk, hogy az agrártársadalom átalakulása Kálmánházán nem tekinthető lezárt folyamatnak, s a termelői kört jellemző sokszínűség éppen az átmenetiség sajátos, járulékos következménye. A helyi társadalmat és gazdaságot jellemző mozgások ellenére azt már most megállapíthatjuk, hogy az átalakulás nyertesei nem a nyolcvanas években polgárosodás útjára lépő kistermelők, hanem mindenekelőtt azok a gazdasági szereplők, akik az átalakulás pillanatában megfelelő tudás-, kapcsolati vagy pénztőke birtokában képesek voltak elszakadni az állami-szövetkezeti tulajdon nyújtotta biztonság képzetétől. A siker tehát a különféle tőkefajták megléte mellett olyan tényezőkkel is összefüggött,

⁹ Kuczi Tibor a kisvállalkozásokról írott munkájában a kapcsolatszerveződési minták különböző típusait említi meg, így pl. megkülönbözteti a családi, paternalista, kaláka és kliens-patrónus kapcsolati mintát. A kaláka típusú kapcsolati minta tulajdonképpen egy olyan gazdasági szituációként írható le, melyben „a szívességek cserepiaca fűzi össze az embereket”. E cserekapcsolatok a csere tárgyától, illetve a szívességnyújtás idejétől függően szimmetrikusak és aszimmetrikusak lehetnek. A patrónus-kliens viszony pedig egy olyan aszimmetrikus, hierarchikus kapcsolatszerveződési mintaként fogható fel, melyben a szívességnyújtás egyoldalú, azaz nem kölcsönös, vagy a csereaktus időben olyannyira elhúzódik, hogy annak mértékét már nem lehet számon tartani. Az egyensúly nélküli, aszimmetrikus kapcsolatszerveződési minták Kuczi szerint elsősorban azokat a lokális közösségeket jellemzik, melyekben nincsenek „alternatív megélhetési formák”, azaz a gazdasági szféra egyes szereplői kiszolgáltatottak a privilégizált helyzetben lévő gazdasági szereplőknek (Kuczi 2000).

mint a kockázatvállalási hajlandóság, a kooperációs készség, adott esetben a helyi társadalomban nonkonformnak tekintett viselkedésminták követése. A helyi gazdaságban tapasztalható specifikumok mellett természetesen az országos tendenciák is nyomon követhetők Kálmánházáán, elég az ágazaton belüli specializációra, vagy a koncentrációra utalnunk, melyek nyilván felgyorsítják az agrárstruktúra átalakulásának folyamatát.

Irodalom

Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.

Borsos Endre–Csötte András–Hella Ferenc (1993): Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. *Szociológiai Szemle*, 1: 95–119.

Dobrossy István (1978): *Dohánytermesztés a Nyírségben*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszékének Kiadványa.

Harcsa István–Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 104–134.

Harcsa István–Kovács Imre–Szelényi Iván (1994): A poszt-szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 4: 15–45.

Juhász Pál (1998): Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. *Szociológiai Szemle*, 2: 33–46.

Juhász Pál (2001): Az agrárcsoda vége és a tulajdonreform. *Beszélő*, február: 36–41.

Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna és Váradai Monika Mária közreműködésével] (1998a): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle*, 3: 99–119.

Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna közreműködésével] (1998b): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, december: 177–191.

Kuczi Tibor (2000): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.

Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1: 39–63.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyve 1959.

Ulmann-Margalit, Edna (1998): Koordinációs normák. In Csontos László (szerk.): *Racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, 145–189.